

प्रकरण ६

राजकीय सहभाग (Political Participation)

प्रास्ताविक

आधुनिक युगात कोणतीही व्यक्ती राजकीय व्यवस्थेच्या बाहेर राहू शकत नाही. व्यक्तीला आपल्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी राजकीय व्यवस्थेवरच अवलंबून रहावे लागते. बार्करने म्हटल्याप्रमाणे, 'राज्य हे पूर्ण विकसित झालेल्या व्यक्तीचे नैसर्गिक घर आहे. व्यक्तीच्या विकासाचे ते साधन आहे'. म्हणजेच राजकीय व्यवस्थेत राहूनच व्यक्तीला आपल्या गरजा पूर्ण कराव्या लागतात. त्याकरिता वेगवेगळे संबंध प्रस्थापित करावे लागतात. केव्हा सहकार्य व संघर्ष अशी भूमिका घ्यावी लागते. हे करित असताना तो बिगर राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होतो. त्याला तेथे वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडाव्या लागतात. त्यातून त्याचा संबंध अप्रत्यक्षरित्या राजकीय प्रक्रियेशी येतो. या प्रक्रियेतूनच व्यक्तीचा राजकीय व्यवस्थेशी वारंवार येणारा संबंध म्हणजेच राजकीय सहभाग होय. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात राज्यशास्त्राचे स्वरूप बदलले आहे. राजकीय प्रक्रिया परिपूर्ण होण्यासाठी व्यक्तीचा राजकीय सहभाग महत्त्वाचा ठरला आहे. सहभागांकित विचारातून व्यवस्थेला बळकटी आली आणि राजकीय सहभागाच्या संकल्पनेचे महत्त्व वाढले. राजकीय प्रक्रियेत व्यक्तीचे योगदान वाढून त्याच्या राजकीय जाणिवा वाढल्याने नागरिक म्हणून राजकीय प्रक्रियेत भाग घेणे हे आपले कर्तव्य असल्याची भावना वाढीस लागली.

अर्थ

लोकशाहीत राजकीय प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग म्हणजे 'राजकीय सहभाग' असा अर्थ घेतला जातो. राजकारण हे नागरी सहभागाशिवाय शक्य नाही. राजकीय व्यवस्थेत केली जाणारी प्रत्येक कृती राजकारणाशी संबंधित असते, तर नागरिकांची

ही कृती म्हणजेच राजकीय सहभाग होय. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेची कार्ये राजकीय सहभागाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाहीत. नागरिकांचा राजकीय सहभाग ही प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेची गरज आहे. इतर राजकीय व्यवस्थांच्या तुलनेत लोकशाही स्वरूपाच्या राजकीय व्यवस्थेत राजकीय सहभागास अधिक महत्त्व आहे. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत जनसंमती देण्याचा आणि काढून घेण्याचा सर्वात महत्त्वाचा मार्ग राजकीय सहभाग हा असतो. या मार्गानेच शासनकर्ते जनतेला उत्तरदायी होतात. मतदान करणे, दबाव गटांचे सदस्यत्व स्वीकारून त्याला पाठिंबा देणे, उमेदवाराचा प्रचार करणे किंवा त्याच्यासाठी निवडणूक निधी गोळा करणे, व्यक्तिशः आपल्या प्रतिनिधीच्या संपर्कात राहणे, राजकीय पक्षांशी संलग्न होणे, सवयीने राजकीय विषयासंबंधी मते धारण करणे व त्यांची इतरांशी चर्चा करणे इत्यादी अनेक कृतींचा समावेश राजकीय सहभागात होतो.

व्याख्या

आल्मंड व पॉवेल : राजकीय व्यवस्थेतील निर्णयप्रक्रियेत असलेला लोकांचा सहभाग म्हणजे राजकीय सहभाग होय.

रूथ व अलथॉफ : व्यक्तीद्वारे राजकीय व्यवस्थेत विभिन्न स्तरांवर भाग घेण्याच्या क्रियेला राजकीय सहभाग म्हणतात.

रॉबर्ट डहाल : शासकीय निर्णयात मानसिकदृष्ट्या गुंतलेले असणे म्हणजे राजकीय सहभाग होय.

मॅथ्युज व प्रोथो : राजकीय सहभागात त्या सर्व कृतींचा समावेश होतो ज्या द्वारे नागरिक आपली राजकीय मते व्यक्त करित असतात.

डेव्हिड इस्टन : विशिष्ट प्रदेशात राहणारा जनसमूह जो सार्वजनिक स्वरूपाचे निर्णय घेतो त्यात लोकांनी घेतलेला सहभाग हा राजकीय सहभाग असतो.

वरील सर्व व्याख्यांतून व्यक्तीच्या राजकारणातील सहभागाची कल्पना येते. विसाव्या शतकात राज्यशास्त्राच्या बदललेल्या स्वरूपात राजकीय सहभाग ही संकल्पना महत्त्वाची मानली जाते. राजकीय सहभागाशिवाय राजकीय व्यवस्थेला बळकटी प्राप्त होऊ शकत नाही. किंबहुना लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय सहभाग ही आवश्यक अट पाळली जाताना दिसते. लोकशाही व्यवस्थेच्या रूपाने व्यक्तीचे सहभाग मूल्य वाढते, म्हणूनच राजकीय सहभाग या संकल्पनेस राजकीय विश्लेषणात महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते.

स्वरूप / प्रकार

कोणत्याही देशाच्या इतिहासाकडे पाहिल्यास गेल्या काही दशकांत राजकीय सहभागाचे क्षेत्र वाढत गेल्याचे दिसते. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांत झालेल्या स्थित्यंतराचा प्रभाव राजकीय सहभागावर पडलेला दिसतो. सर्वच लोकशाही व्यवस्थांमध्ये राजकीय सहभाग महत्त्वाचा असतो. तसाच तो इतर राजकीय व्यवस्थांतही महत्त्वाचा ठरलेला आहे. लोकांच्या सहभागानेच राजकीय प्रक्रिया साकार होत असते. अर्थात लोकांचा सहभाग सर्वत्र सारखाच असतो असे मात्र नाही. त्यामुळे प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेतील राजकीय सहभागाचे स्वरूप निरनिराळे असते. त्याची चर्चा पुढीलप्रमाणे :

राजकीय सहभाग म्हणजे व्यक्तीच्या राजकीय व्यवस्थेतील अशा कृती की ज्यांचा राजकीय व्यवस्थेवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव पडत असतो. त्यातून राजकीय प्रक्रियेचे स्वरूप निश्चित होत असते. राजकीय प्रक्रिया ही लोकांच्या सहभागातूनच साकार होत असते. परंतु लोकांचा हा सहभाग सर्वत्र सारखाच नसतो. तो जसा कमी अधिक प्रमाणात असतो तसाच तो निरनिराळ्या स्वरूपांचाही असतो. शिवाय राजकीय व्यवस्थेच्या स्वरूपानुसार राजकीय सहभागाचे स्वरूपही बदलले जात असते. त्यानुसार विविध राजकीय व्यवस्थांतील राजकीय सहभागाचे स्वरूप पुढील प्रकारातून स्पष्ट करता येते.

१) राजकीय सहभाग वैयक्तिक असतो किंवा सांघिक असतो : व्यक्ती राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत असताना वैयक्तिक अथवा सांघिक स्वरूपात आपला सहभाग नोंदवत असते. पहिल्या प्रकारात मतदान करणे, राजकीय पक्षांना आर्थिक मदत करणे, प्रसारमाध्यमातून होणारी राजकीय चर्चा ऐकणे, राजकीय विषयांवरील लेख वा संपादकीय वाचन करणे इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. या राजकीय कृतींशी व्यक्तीचा वैयक्तिक संबंध असतो, तर सांघिक सहभागाच्या प्रकारात व्यक्ती ही एकटी नसून ती विशिष्ट समुदायाचा घटक असते. समुदायाकडून होणाऱ्या राजकीय कृतींचा समावेश या सहभागात होतो. उदाहरणार्थ, राजकीय पक्षांच्या सभा व परिषदांमधील उपस्थिती, संप, बंद, घेराव या सारख्या सामुदायिक कृत्यांतील सहभाग, प्रचार, निदर्शने, जाहीर सभांची उपस्थिती इत्यादी कृती सांघिक स्वरूपाच्या असतात.

२) उघड सहभाग किंवा छुपा सहभाग : सहभागाचे स्वरूप प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष म्हणजेच उघड वा छुपे असते. उघड सहभाग किंवा छुपा सहभाग हा राजकीय व्यवस्थेच्या स्वरूपावर अवलंबून असतो. लोकशाही व्यवस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्यावर भर दिल्याने तिच्या राजकीय सहभागास प्राधान्य मिळते. उलट सर्वेकष राजकीय व्यवस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्यावर

विविध मर्यादा पडत असल्याने या व्यवस्थेत छुपा सहभाग अधिक असतो. तसेच सहभागाचे स्वरूप हे संमतीदर्शक वा विरोधदर्शकही असू शकते.

३) सक्रिय किंवा निष्क्रिय सहभाग : व्यक्ती जेव्हा राजकीय व्यवस्थेत स्वतः होऊन सहभागी होते व विविध राजकीय कार्यात हिरिरीने सहभाग घेते तेव्हा तिचा सहभाग सक्रिय स्वरूपाचा असतो. उलट राजकीय प्रक्रियेत अभावानेच सहभागी होणाऱ्या व वेळ, शक्ती, पैसा या स्वरूपात राजकीय सहभागाची किंमत चुकती करायची नसते ते निष्क्रिय राहतात. बऱ्याचदा निष्क्रिय सहभाग हा राजकीय उदासीनतेतून निर्माण होतो. त्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने राजकीय सहभाग हा औपचारिक स्वरूपाचा असतो.

४) राजकीय सहभाग हा अनेक गोष्टींवर अवलंबून असतो : राजकीय सहभाग करणे ज्यांना परवडणारे नसते ते तो टाळतात. उदा. सर्व गिऱ्हाइके संभाळू इच्छिणारे व्यापारी किंवा घरातल्या पुरुष मंडळींची नाराजी ओढवून घेऊ न इच्छिणाऱ्या स्त्रिया यांच्यासाठी राजकीय सहभाग न घेणे हेच अधिक सोयीस्कर ठरते. ज्यांना राजकारणाची आवड नसते, त्यांचाही राजकीय सहभाग कमीच आढळतो. तसेच ज्यांना असे वाटते की आपल्या एकट्याच्या सहभागाने राजकीय प्रक्रियेवर कोणताच निर्णायक परिणाम संभवत नाही तेही राजकीय सहभाग टाळतात. उलट राजकारणाची आवड व्यवस्थेची जाणीव व व्यवस्थेबद्दल समाधानी नागरिकांचा सहभाग हा उत्स्फूर्त स्वरूपाचा असतो.

५) राजकीय सहभागाचे मिश्र स्वरूप : राजकीय सहभाग कधी औपचारिक मार्गांनी, कधी अनौपचारिक, तर कधी दोहोंच्या मिश्र मार्गांनी होत असतो. व्यक्ती मतदानाच्या माध्यमातून राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होते. त्यांचा हा सहभाग औपचारिक स्वरूपाचा असतो, तर अनेकदा इतर अनौपचारिक संस्था व समूहांच्या माध्यमातून व्यक्तीचा राजकीय सहभाग नोंदविला जातो.

राजकीय सहभागाची माध्यमे

१) निवडणुका : लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत लोकप्रतिनिधींची निवड करण्यासाठी निवडणुका घेतल्या जातात. मतदार हे निवडणुकीच्या माध्यमातून आपल्या लोकप्रतिनिधींची निवड करतात. त्यामुळे निवडणुका हा राजकीय सहभागाचा सर्वात सोपा मार्ग आहे. मोठ्या प्रमाणात नागरिक या प्रकाराद्वारा राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होतात. निवडणुकांच्या माध्यमातून मतदारांना राजकीय व्यवस्थेवर शिक्षामोर्तब करता येते. कोणत्या पक्षाचे ध्येयधोरण हे देशाच्या व समाजाच्या भविष्यासाठी अनुकूल आहे अथवा कोणत्या नाही हे ठरविण्याचे माध्यम म्हणजे निवडणुका होय. राजकीय पक्षांना सुद्धा त्यांना मिळालेल्या मतांच्या प्रमाणावरून जनतेच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण ठरविता येते.

निवडणुकांच्या काळात उमेदवारांच्या प्रचारसभेतून मतदारांशी जवळीक साधता येते. निवडणुकांतून नागरिकांचे राजकीय प्रबोधन तर घडतेच, शिवाय त्यांचा राजकीय सहभागही मोठ्या प्रमाणात वाढतो. राजकीय पक्ष अधिकाधिक लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करण्यासाठी निवडणूक माध्यमाचा सतत उपयोग करतात. निवडणुकीतून अनेक उमेदवारांपैकी हव्या असलेल्या उमेदवाराची निवड करणे असा सोपा अर्थ सहभागाच्या माध्यमातून स्पष्ट होतो. सत्ताप्राप्तीसाठी राजकीय पक्षांना दुसरा मार्ग नसतो. त्यामुळे प्रत्येक राजकीय पक्ष निवडणुकांच्या माध्यमातून लोकमत घडविण्याचे कार्य करतो. म्हणून निवडणुका हे राजकीय सहभागाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे.

२) मतदान : लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत जगभर प्रौढ मतदार पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. १८ वर्षे पूर्ण केलेल्या स्त्री अथवा पुरुष नागरिकास मतदानाचा अधिकार प्राप्त होतो. मतदान म्हणजे नागरिकाला असलेला राजकीय हक्क होय. मताधिकारामुळे देशातील सामान्य व्यक्तीला राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली आहे, कारण त्याद्वारे तो एका व्यापक राजकीय निर्णयप्रक्रियेत 'संमती' किंवा 'विरोधा'ने सहभागी होत असते.

मतदान करणे हे राजकीय सहभागाचे सोपे माध्यम आहे. मोठ्या प्रमाणात नागरिक या माध्यमाद्वारे राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होतात. मतदानातून राजकीय सहभागाबरोबरच राजकीय जाणवा वाढण्यास मदत होते. या काळात अनेक राजकीय पक्षांच्या विचारसरणीची व ध्येय धोरणांची माहिती नागरिकांना होते. त्यामुळे योग्य काय, अयोग्य काय याचा विचार करून नागरिकांना प्रतिनिधी निवडण्याची संधी प्राप्त होते. मतदान हे राजकीय सहभागाचे व्यक्तिगत साधन असले, तरी त्याचा राजकीय जीवनातही मोठा फायदा होतो. दिवसेंदिवस मतदानाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. भारतातील गुजरातसारख्या राज्यातून मतदान करणे सक्तीचे मानले जात आहे. त्यामुळे अधिकाधिक नागरिकांचा राजकीय व्यवस्थेत सहभाग वाढतो, म्हणूनच मतदान करणे हे राजकीय सहभागाचे एक प्रभावी माध्यम ठरते.

३) राजकीय पक्ष : लोकशाहीत निवडणुकांत राजकीय पक्षांना महत्त्व प्राप्त होते. कोणतीही राजकीय व्यवस्था असली तरी राजकीय पक्ष हे महत्त्वाचे मानले जातात, मात्र लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्षांना फार महत्त्वाचे स्थान आहे, कारण राजकीय पक्ष हे राजकीय सहभागाचे प्रमुख साधन मानले जाते. सत्ता संपादन करणे हे राजकीय पक्षाचे उद्दिष्ट असले तरी ते जनतेच्या सहभागाशिवाय शक्य नाही. त्यामुळे लोकमताच्या पाठिंब्यावरच राजकीय पक्षांना सत्ता प्राप्त होत

असते आणि राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून जनतेला शासनव्यवस्थेत सहभागाची संधी मिळत असते. प्रत्येक राजकीय पक्ष आपली भूमिका जनतेला पटवून देण्यासाठी नेहमीच प्रयत्नशील असतात. त्या दृष्टीने निरनिराळ्या राजकीय पक्षांचे नेते जनतेच्या प्रश्नांना शासनापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य करतात. शासनही त्यानुसारच आपले ध्येय धोरण ठरविण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे जनतेला राजकीय पक्षाविषयी जवळिकता निर्माण होते.

४) हितसंबंधी गट व दबावगट : हितसंबंधी गट व दबावगटांचा उद्देश समाजातील विविध हितसंबंधांचे रक्षण करणे हा असतो. समान हितसंबंध असलेले लोक आपल्या हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी एकत्रितरित्या शासकीय धोरणावर प्रभाव पाडून ते अनुकूल करण्याचा प्रयत्न करतात. दबावगटाकडून राजकीय सहभागाच्या माध्यमातून कार्य केले जाते. हितसंबंधांचे आविष्करण हे या गटाचे महत्त्वाचे कार्य असते. आपल्या सभासदांना संघटित करणे, त्यांना कार्यप्रवण बनविणे आणि आपल्या विविध मागण्या निश्चित स्वरूपात राजकीय व्यवस्थेपुढे मांडणे इत्यादी स्वरूपाच्या कार्यातून त्यांच्या राजकीय सहभागाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते. उदाहरणार्थ, शेतकरी संघटना, कामगार संघटना व विद्यार्थी संघटना इत्यादी दबावगट आपल्या कार्यपद्धतीद्वारे शासनाच्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेवर प्रभाव पाडतात व आपल्या गटाच्या क्रिया- प्रक्रियांच्या माध्यमातून जनतेला राजकीय व्यवस्थेतील सहभाग वाढविता येतो.

५) राजकीय चळवळी : राजकीय व्यवस्थेत जनतेकडून केल्या गेलेल्या सर्वच मागण्या पूर्ण होतातच असे नाही किंवा कोणत्याही मागण्या एकदम मान्य होत नाहीत. त्यासाठी मात्र जनतेकडून विरोधी भूमिका घेतली जाते. सनदशीर मार्गाचा अवलंब करित मागण्यांचा रेटा व्यवस्थेत सुरू ठेवण्यासाठी प्रसंगी राजकीय पक्ष वा दबावगटांचा आधार घेतला जातो. राजकीय पक्ष व दबावगटांच्या हस्तक्षेपामुळे मागण्यांना राजकीय चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होते. तेव्हा मिरवणुका, मोर्चे, आंदोलने, संप, हरताळ, बंद, इत्यादी माध्यमांतून राजकीय चळवळ उभी केली जाते. लोकशाही व्यवस्थेत विरोधी पक्ष राजकीय चळवळीच्या माध्यमातून जनतेचे समर्थन मिळवितात आणि सत्तारूढ पक्षाला अस्थिर करण्याचा प्रयत्न करतात. जनतेच्या हिताचे मूलभूत प्रश्न हाती घेऊन लोकमताचे समर्थन मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो, त्यातून राजकीय सहभाग घडून येतो.

६) सामाजिक कार्यकर्ते : याशिवाय सरकार तसेच विरोधी पक्ष किंवा हितसंबंधी गटाकडूनदेखील अनेकदा सर्वसामान्यांचे प्रश्न दुर्लक्षित राहतात. अशाप्रसंगी स्वयंसेवी संघटना वा सामाजिक कार्यकर्ते अशा प्रश्नाकडे सरकारचे लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न

करतात. हे घटकही राजकीय सहभागाचे माध्यम म्हणून कार्य करतात. या कार्यकर्त्यांच्या अशा नेहमीच्या भूमिकेमुळे जनतेला राजकीय ज्ञान प्राप्त होऊन त्यांचा राजकीय सहभाग वाढण्यास हातभार लागतो. शिवाय अशा व्यक्ती वा संघटनांचा हेतू राजकीय स्वार्थाचा नसल्याने त्यांच्यावर जनतेचा विश्वासही मोठ्या प्रमाणावर बसतो. उदा. मेघा पाटकरांचे नर्मदा बचाव अंदोलन तसेच अण्णा हजारे यांनी अलीकडील काळात सार्वजनिक हिताच्या भूमिकेतून केलेल्या देशव्यापी आंदोलनांचा या ठिकाणी आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी लोकपाल विधेयकाच्या बाबतीत केलेल्या आंदोलनातून राजकीय सहभागाचे एक माध्यम म्हणून सामाजिक कार्यकर्त्यांची भूमिका लक्षात घ्यावी लागते.

७) विधिमंडळे आणि मंत्रिमंडळ : लोकप्रतिनिधी म्हणून विधिमंडळ आणि मंत्रिमंडळ सदस्यांची राजकीय सहभागात महत्त्वाची भूमिका असते. आपल्या मतदारसंघातील अनेक समस्या सोडविण्यासाठी त्यांना लोकमत घडविण्याचे व विधिमंडळात प्रश्न मांडण्याचे महत्त्वाचे कार्य करावे लागते, कारण त्यांना प्रश्न सोडविण्याबरोबरच आपली सत्ता आणि पक्षाची प्रतिष्ठा टिकवायची असते. लोकप्रतिनिधी हे जनतेचे प्रतिनिधी असतात, त्यामुळे त्यांचा निर्णय हा जनतेचाच निर्णय समजला जातो. त्यातून जनतेच्या विविध आशा आकांक्षा पूर्ण करण्याचाच हेतू लोकप्रतिनिधींचा असतो. जनता आपल्या प्रतिनिधीमार्फत अप्रत्यक्षपणे राजकीय सहभाग दर्शवितात. लोकशाहीचा स्वीकार केलेल्या विविध देशांतून नागरिकांना राजकीय व्यवस्थेत सहभाग घेण्याची संधी प्राप्त होत आहे. भारतासारख्या विशालकाय लोकसंख्या असलेल्या देशातही प्रातिनिधिक लोकशाही यशस्वी झाली आहे. जनतेचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे, म्हणूनच लोकशाही व्यवस्थेत विधिमंडळ हे राजकीय सहभागाचे महत्त्वाचे माध्यम मानले जाते.

८) इतर माध्यमे : राजकीय सहभागाच्या इतर माध्यमांत वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन, अग्रलेख, व्यंगचित्रे आणि छायाचित्रे, राजकीय जाहिराती आणि निवेदने, चित्रपट व नाटके इत्यादींचा समावेश होतो. वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून राजकीय पक्ष आपल्या पक्षाच्या ध्येयधोरणाची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवितात. आकाशवाणी व दूरदर्शनच्या माध्यमातून शासनाचे महत्त्वाचे निर्णय, त्यावरील प्रतिक्रिया यांच्या प्रसारणाने जनतेचे राजकीय प्रबोधन घडून येते. त्याचा परिणाम म्हणजे जनतेचा राजकीय सहभाग वाढताना दिसतो. लोकशाहीप्रधान व्यवस्थेत प्रसारमाध्यमांना मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्य बहाल केलेले असल्याने अशा व्यवस्थेत राजकीय सहभागाचे प्रमाण अधिक दिसून येते. आधुनिक युग हे संगणकीय युग म्हणून ओळखले जाते. संगणकीय क्रांतीमुळे

प्रसारमाध्यमांची कार्यक्षमता व व्याप्ती वाढत असून त्यातून अधिकाधिक लोकसंख्येचा राजकीय सहभाग वाढत आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये दूरदर्शन हे करून शासनाचे धोरण व त्यावरील मंत्रिमंडळाचे समर्थन व लोकप्रतिनिधींनी दर्शविलेला विरोध यांचे प्रत्यक्ष दर्शन जनतेला होत असल्याने जनतेच्या राजकीय जाणिवा स्पष्ट होतात. त्यांच्यात राजकीय जाणीव जागृती निर्माण होते. तसेच इतर प्रसार माध्यमांतून जनतेशी संपर्क साधता येतो. प्रसारमाध्यमातून जनतेचा राजकीय सहभाग हा विचारपूर्वक होत असतो. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत अनेक राजकीय पक्षांनी जनतेच्या राजकीय सहभागासाठी प्रसारमाध्यमांचा प्रभावीपणे वापर केलेला आहे. त्यातून जनतेच्या राजकीय सहभागास हातभार लागलेला दिसतो.

राजकीय सहभागावर परिणाम करणारे घटक

व्यक्तीच्या राजकीय वर्तनाला लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत महत्त्वाचे मानले जाते. राजकीय सहभाग हा राजकीय वर्तनाचाच परिणाम होय, मात्र राजकीय सहभागावर अनेक घटकांचा परिणाम होत असतो. सामाजिक व राजकीय जीवनाच्या प्रवासात निर्माण होणाऱ्या राजकीय चेतना, जाणिवा, राजकीय वातावरण, व्यक्तीचा स्वभाव, परिसर व सामाजिक धारणा अशा विविध घटकांमुळे मनुष्याचा राजकीय सहभाग प्रभावित होत असतो. एल. डब्ल्यू. मिलब्रथ यांनी आपल्या 'पोलिटीकल पार्टिसिपेशन १९६५' या ग्रंथात राजकीय सहभागावर प्रभाव पाडणाऱ्या घटकांचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केलेला आहे.

१) राजकीय चेतनेचे प्रमाण : समाजातील विविध राजकीय घडामोडींतून, राजकीय निर्णयातून मनुष्यामध्ये चेतना निर्माण होते. ही चेतना जागृत होण्यासाठी इतरांकडून प्रोत्साहन मिळत असते. उदा. जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वातून इंदिरा गांधींना राजकारणात सहभागी होण्याची चेतना मिळाली. याचाच अर्थ असा, की राजकारणात सहभागी नेत्यांच्या मुलांनाही सततच्या राजकीय घडामोडींतून राजकीय प्रेरणा मिळत असते. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय चेतनेचे प्रभाव राजकीय कुटुंबात जास्त असल्याचे दिसून येते.

२) व्यक्तिगत स्वभाववैशिष्ट्ये : स्वभाववैशिष्ट्यांबाबत व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये फरक असतो. त्यामुळे राजकीय सहभागाच्या प्रमाणात भिन्नता आढळते. व्यक्ती स्वयंकेंद्रित आहे की समाजाभिमुख, रागीट आहे की सहनशील आहे हे तिच्या स्वभावानुसार कळते. स्वयंकेंद्रित व्यक्तीवर बाहेरच्या वातावरणातील घटकांचा परिणाम होत नसतो,

तर समाजाभिमुख व्यक्ती समाजातील विविध घडामोडींमुळे प्रभावित होतो. हेरोल्ड लॉस्वेल यांनी १) राजकीय चळवळी २) राजकीय प्रशासक आणि ३) राजकीय सिद्धांत असे व्यक्तीचे तीन गट पाडले. स्वभाववैशिष्ट्यांमुळे एखाद्या मूल्याला आदर्श मानून बलिदान देण्याची कार्हीची प्रवृत्ती दिसते. स्वभाववैशिष्ट्यांमुळे व्यक्तीच्या राजकीय सहभागाच्या प्रमाणात फरक पडतो.

३) सामाजिक धारणा : मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समाजातील विविध विचारांचा, दृष्टिकोनांचा आणि धोरणांचा त्याच्या जीवनावर आमूलाग्र प्रभाव पडतो. समाजाची जशी व्यवस्था असेल त्याप्रमाणे व्यक्ती वागण्याचा प्रयत्न करते. मालक आणि मजूर यांच्या वर्तनातला फरक सामाजिक स्वभाव जाणून घेण्यात महत्त्वाचा ठरतो. भाषा, जात, धर्म यांचाही प्रभाव राजकीय सहभागातून पडतो. शिक्षण, उत्पन्न जास्त आणि व्यावसायिक दर्जा उच्च असणाऱ्या लोकांचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात असतो, तर ग्रामीण, आदिवासी, अशिक्षित, गरीब लोकांचा राजकीय सहभाग कमी असतो.

४) सभोवतालचे वातावरण व परिसर : सभोवतालच्या वातावरणाचा व परिस्थितीचा राजकीय सहभागावर प्रभाव पडत असतो. समाजव्यवस्था कशी आहे, शासनाची व्यवस्था कोणत्या प्रकारची आहे, सहभागाचे माध्यम कोणत्या स्वरूपाचे आहे. अशा घटकांचाही राजकीय सहभागावर परिणाम होत असतो. सभोवतालचे वातावरण व परिस्थितीनुसार मनुष्याचे राजकीय वर्तन बदलत असल्याने हे घटक राजकीय सहभागात महत्त्वाची भूमिका बजावितात.

राजकीय सहभागाची कारणे/राजकीय सहभागाचे घटक

राजकीय सहभाग ही राजकीय प्रक्रिया असली तरी तिच्यावर सामाजिक, आर्थिक व मानसिक घटकांचा प्रभाव असतो. राजकीय सहभाग स्थळ काळाप्रमाणे बदलत असतो. प्रत्येक देशात प्रत्येक वेळी राजकीय सहभागाच्या प्रेरणा सारख्याच नसतात. राजकीय सहभागाचे घटक प्रत्येक देशात प्रत्येक व्यक्तीत भिन्न असतात. त्यामुळेच राजकीय सहभागाची वेगवेगळी कारणे दिसून येतात, ती पुढीलप्रमाणे:

१) राजकीय प्रश्नासंबंधीचे ज्ञान : राजकीय व्यवस्थेतील विविध प्रक्रियांशी व्यक्तीचा जसजसा संबंध येऊ लागतो तसतसे त्यास राजकीय प्रक्रियेचे ज्ञान प्राप्त होत जाते. त्यातून व्यक्तिगत व सामाजिक प्रश्नांची जाणीव निर्माण होण्यास सुरुवात होते, मात्र सर्वानाच या बाबतीत स्वारस्य असतेच असे नाही. त्यामुळे ज्यांना स्वभावतःच राजकारणाची आवड निर्माण झालेली असते, अशा व्यक्ती राजकीय प्रक्रियेत हिरिरीने सहभागी

होताना दिसतात.त्यांच्या राजकीय ज्ञानात दिवसेन्दिवस भर पडत जाऊन त्यास राजकीय प्रश्नांसंबंधी ज्ञान प्राप्त होते. राजकीय प्रश्नांसंबंधी जाणीव झालेल्या व्यक्तीत राजकीय सहभागाची प्रेरणा अधिक प्रबळ स्वरूपात असते, त्यातून तिचा राजकीय सहभाग आपोआप वाढत जातो.

२) सत्ताप्राप्तीचा प्रयत्न : सत्ताप्राप्ती हा राजकारणातील सर्वोच्च आनंद मानला जातो.आनंद मिळविण्यासाठी अनेक व्यक्ती राजकारणात येतात. सत्ता मिळविण्यासाठी विविध राजकीय पक्षांचे सदस्यत्व स्वीकारले जाते. निवडणुकांच्या माध्यमातून लोकशाही व्यवस्थेत सत्ताप्राप्तीसाठी विशेष प्रयत्न केले जातात.सत्तेमुळे व्यक्तीचा सन्मान होतो. राजकारणातील प्रत्येक व्यक्तीस असा सन्मान हवा असतो. सत्तेमुळे आपणास इतरांवर अधिकार गाजविता येतो ही भावना व्यक्तीला सत्ता मिळविण्याच्या शर्यतीत उतरविते. त्यातून राजकीय सहभाग घडून येतो.

३) राजकीय महत्त्वाकांक्षा : राजकारणात अनेकांचा सहभाग असला तरी नेतृत्वाचे गुण फारच थोड्या लोकांत असतात.सर्वांना सोबत घेऊन चालणारी, राजकीय प्रश्नांची जाण असलेली एखादी दुसरीच व्यक्ती लोकप्रिय होऊन नेतृत्वापर्यंत पोहोचते तिचे हे स्वतःचे कौशल्य असते. त्यातून तिला राजकारणात सत्ता व सत्तेसोबत मान सन्मान मिळतात, मात्र असा मानसन्मान व नेतृत्वाची संधी मिळविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेने अनेक नवोदित राजकारणात येतात, त्यामुळे राजकीय सहभागात वाढ होते.

४) मानसिक घटक : राजकीय सहभागात सर्वात महत्त्वाचा घटक मानसिक असतो.बऱ्याचदा व्यक्ती सामाजिक जीवन जगताना तिला एकाकीपणाची भावना वाटू लागते. आलेला एकाकीपणा घालविण्यासाठी व्यक्ती राजकारणात लक्ष घालते व सहभागी होते.तसेच अनेक व्यक्तींचे खाजगी जीवन तणावपूर्ण असते. अशा व्यक्ती राजकारणात सक्रिय होतात व खाजगी जीवनातील दुःखांना विसरण्याचा प्रयत्न करतात.राजकीय व्यस्तता व्यक्तीस कौटुंबिक आणि मानसिक तणावापासून मुक्त ठेवण्यास मदत करते, म्हणूनच राजकारणाच्या सहभागातून व्यक्तिगत सुखात भर टाकण्याचा प्रयत्न केला जातो.

५) प्रतिष्ठा व आत्मप्रौढी : समाजातील आपली प्रतिष्ठा जपण्याचा प्रयत्न अनेकजण करतात. अनेकदा प्रतिष्ठा टिकविण्यासाठी राजकीय सहभाग महत्त्वाचा मानला जातो, कारण राजकीय पदातून मिळणारी सत्ता व सन्मान व्यक्तीला प्रतिष्ठित जीवनाचा अनुभव मिळवून देतात. प्रतिष्ठेतून निर्माण झालेली आत्मप्रौढी व्यक्तीस स्वस्थ बसू देत नाही. राजकीय सत्तेशिवाय तिला चैन पडत नाही.परिणामी राजकीय सत्तेत राहण्यासाठी व प्रतिष्ठा टिकविण्यासाठी राजकीय सहभागास महत्त्वाचे समजले जाते.

६) राजकीय वारसा : व्यक्तीच्या राजकीय सहभागात व्यक्तीला मिळणाऱ्या राजकीय वारशाचा हातभार मोठा असतो. उदा. मोतीलाल नेहरू, पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी यांना राजकीय वारसा मिळत गेला. कुटुंबातील वडीलधाऱ्यांच्या राजकीय कृतीप्रवणतेतून नवीन पिढीचा राजकीय सहभाग ठरत असतो. राजकीय घराणे किंवा राजकीय आवड असलेल्या कुटुंबात राजकीय सहभागास अनुकूल वातावरण असते त्यामुळे राजकीय सहभाग वाढतो.

७) राजकीय व्यवस्था व राजकीय पक्ष : ज्या देशात राजकीय भरती खुली असते, सत्ता स्पर्धेत सहभागी होण्याची सर्वांना संधी असते, तेथे राजकीय सहभाग अधिक असतो. लोकशाही व्यवस्थेतील लोकांचा राजकीय सहभाग हा सर्वकष राजकीय व्यवस्थेपेक्षा अधिक असतो, कारण लोकशाहीत व्यक्तींना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याच्या विविध संधी मिळतात. तसेच राजकीय पक्षांचे राजकीय सहभागात मोठे योगदान असते. जनतेच्या आशा आकांक्षांना सरकारपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य राजकीय पक्षाद्वारेच केले जाते. लोकांच्या विविध मागण्या पक्ष अभिव्यक्त करित असतात. राजकीय पक्ष राजकीय शिक्षण देत असतात. विविध सामाजिक प्रश्नांवर मते मांडून, आंदोलन करून ते नागरिकांना राजकारणात सहभागी करून घेत असतात. वरील विविध घटकांतून व्यक्तीचा राजकीय सहभाग घडत असतो.

राजकीय सहभागाच्या पातळ्या

राजकीय सहभागाच्या पातळ्या म्हणजे कोणत्याही व्यवस्थेतील व्यक्तींचा राजकीय सहभाग विशिष्ट स्तरापर्यंत असणे होय. विविध कारणांनी व्यक्ती राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत असते, मात्र तिचा सहभाग एका विशिष्ट पातळीपर्यंत होत असतो. व्यक्तिगत क्षमता व राजकारणाची आवड अशा विविध घटकांतून तिचा राजकीय सहभाग निश्चित होत असला, तरी विशिष्ट मर्यादेतच प्रत्येकाचा सहभाग घडत असतो. ही मर्यादा म्हणजेच त्या व्यक्तीची राजकीय सहभागाची पातळी ठरत असते. राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होताना व्यक्तीला राजकारणातील विविध पातळ्यांचा विचार करावाच लागतो. राजकीय दृष्ट्या अधिक सक्रिय असलेल्या व्यक्तींचा राजकीय सहभाग व्यापक असून त्यांना अधिक वरच्या पातळीवर सहभागी होण्याची संधी असते. उलट राजकीयदृष्ट्या उदासीन असलेल्या व्यक्तीकडून राजकीय सहभागाबाबत निराशाच केली जाईल व तिचा राजकीय सहभाग हा अत्यंत कनिष्ठ पातळीचा असेल. राजकीय सहभागात जे सक्रिय असतात ते एका विशिष्ट पातळीपर्यंतच सक्रिय असतात. वरच्या पातळीसाठी ते उत्सुक नसतात, कारण त्यांनी स्वतःच आपली राजकीय स्तरातील पातळी निश्चित केलेली असते.

लोकांचा राजकीय सहभाग विविध पातळ्यांवर असतो. या विविध पातळ्यांवरील सहभागाचा विचार दोन दृष्टींनी करता येतो.

१) शासकीय पदसोपानातील उच्च कनिष्ठ पातळीनुसार : शासकीय कारभाराच्या सोयीसाठी प्रत्येक देशात प्रान्तपरत्वे अधिकारांची आणि निर्णयकेंद्रांची विभागणी झालेली असते व त्यातील संबंध पदसोपानाधिष्ठित स्वरूपाचे असतात. प्रत्येक पातळीवर लोकांना राजकीय सहभाग देण्यात आलेला असतो किंवा तशी संस्थात्मक यंत्रणा प्रत्येक पातळीवर निर्माण केलेली असते. उदा. केंद्रपातळीवर कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ असतेच. परंतु संघराज्य व्यवस्था असल्यास घटक राज्य पातळीवर या रचना अस्तित्वात असतात. शिवाय स्थानिक पातळीस स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात असतात. काही व्यक्तींचा राजकीय सहभाग हा स्थानिक पातळीपुरता मर्यादित असतो, तर काही व्यक्तींचा सहभाग हा एकाहून अधिक पातळ्यांवर असू शकतो. प्रत्येक कामकाजाचे स्वरूप निराळे असल्याने राजकीय सहभागाचा दर्जा किंवा त्याचे स्वरूप प्रत्येक पातळीवर निराळे असू शकते. ज्या व्यक्ती ग्रामपंचायतीचे सभासद होतात, त्या फार तर जिल्हा पातळीवरच्या पदापर्यंत जाऊ शकतात. त्या प्रांतीय राजकरणाच्या सर्वोच्च पदावर जाण्याचा विचार देखील करत नाहीत. जिल्हा परिषदेत सदस्य होणे ही त्यांच्यासाठी मोठी उपलब्धी असते. शिवाय त्यांच्या दृष्टीने स्थानिक पातळीवर निवडून येणे हे लोकसभेत निवडून येण्यापेक्षा सोपे असते. त्यामुळे एखादा नेता स्थानिक पातळीवर यशस्वी असेल तर तो प्रांतीय पातळीवर यशस्वी होईलच असे नाही. काही नेते प्रांतीय पातळीवर यशस्वी होताना दिसतात, मात्र राष्ट्रीय पातळीवर त्यांना यश मिळत नाही.

२) राजकीय सहभागाच्या प्रकारातील सुलभतेनुसार : राजकीय दृष्ट्या अगदी उदासीन व कोणत्याच प्रकारचा सहभाग न घेणे आणि राजकीय दृष्ट्या जास्तीत जास्त क्रियाशील राहणे या दोन परस्परविरोधी प्रकारांत राजकीय सहभागाच्या विविध पातळ्या दाखविता येतात. राजकीय सहभागाचे विविध प्रकार भिन्न भिन्न व्यक्तींच्या दृष्टिकोनांतून कमी अधिक सुलभ, कमी अधिक खर्चीक व कमी अधिक वेळ गुंतविणारे असतात. साधनसामुग्रीची गुंतवणूक देखील प्रत्येक प्रकारात कमी अधिक प्रमाणात करावी लागते. त्यामुळे राजकीय सहभागाचे विविध प्रकार विविध पातळ्यांवर दाखविता येतात.

अ) मिलब्रिथ याने स्पष्ट केलेल्या राजकीय सहभागाच्या पातळ्या : मिलब्रिथ याने राजकीय सहभागाची पातळी स्पष्ट करताना तीन प्रमुख पातळ्यांचा उल्लेख केला आहे. त्या पुढीलप्रमाणे -

१) दिखाऊ स्वरूपाचे प्रकार : या प्रकारात राजकीय सहाभागाचे प्रमाण सर्वात जास्त असून त्यामध्ये प्रामुख्याने वाहनांवर ध्वज किंवा पक्षचिन्ह लावणे, पक्षाच्या अनौपचारिक व औपचारिक सभामध्ये होणाऱ्या चर्चेत सहभाग घेणे व राजकीय प्रभावाखाली येऊन कार्य करणे इत्यादी कृतींचा समावेश होतो.

२) संक्रमणशील स्वरूपाचे प्रकार : मिलब्रिथ याच्या मते, जेथे संक्रमणशील स्वरूपाचा सहभाग जास्त आढळतो तेथे राजकीय सहाभागाची पातळी अधिक विकसित स्वरूपाची असते. यात राजकीय पक्षांच्या सभेला उपस्थित राहणे, पक्षासाठी निधी देणे, पक्षातील पदाधिकारी तसेच कनिष्ठ आणि वरिष्ठ नेत्यांशी संपर्क ठेवणे अशा कृतींना प्राधान्य दिले जाते.

३) कौशल्यपूर्ण प्रकार : राजकीय सहाभागातील सर्वात वरच्या स्तरावरील प्रकार म्हणून मिलब्रिथ कौशल्यपूर्ण सहाभागाचा उल्लेख करतो, कारण त्याच्या मते, या प्रकारातील लोकांनी राजकारणात केवळ प्रवेश केलेला नसून राजकारणाची कला आत्मसात केलेली असते. अशा व्यक्ती विविध मार्गांचा अवलंब करून राजकारणात कृतिशील सहभाग घेतात. या पातळीत पक्षाच्या प्रचारासाठी वेळ देणे, पक्षाचा क्रियाशील सभासद होणे, पक्षाकडून घेतल्या जाणाऱ्या महत्त्वाच्या निर्णयात व बैठकीत सहभागी होणे, पक्षासाठी समाजातील विविध घटकांकडून निधी जमा करणे, आवश्यकता पडल्यास राजकीय पद किंवा पक्षातील पद धारण करणे इत्यादी कृतींचा समावेश होतो.

मिलब्रिथच्या राजकीय सहाभागाची पातळी पुढील आकृतीच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येते.

किंवा

राजकीय उदासीनतेवर निबंध लिहा.

प्रश्न १११

उत्तर: प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत लोकांचा राजकीय सहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा असतो. कारण राजकीय सहभागामुळेच राजकीय प्रक्रिया साकार होत असते. असे असले तरी सर्वच देशांत आणि सर्वच प्रकारच्या राजकीय व्यवस्थांमध्ये लोकांचा राजकीय सहभाग सारखाच असत नाही. काही ठिकाणी राजकीय सहभाग हा कमी असतो तर काही ठिकाणी तो जास्त असतो. तसेच राजकीय सहभागाचे स्वरूपही निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे असते. राजकीय विश्लेषणाच्या दृष्टिकोनातून रॉबर्ट डाल याने लोकांचे चार प्रकार केलेले आहेत. (१) सत्ता धारण करणारे किंवा सत्ताधारी लोक (२) सत्तेत नसलेले परंतु सत्ताप्राप्तीसाठी प्रयत्न करणारे लोक (३) राजकारणात रस असलेले लोक (४) राजकारणात रस किंवा स्वारस्य नसलेले लोक. या सर्व प्रकारच्या लोकांचा राजकीय सहभागावर, राजकीय उदासीनतेवर आणि राजकीय समावेशनावर परिणाम होत असतो. कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय प्रक्रियेत लोकांचा राजकीय सहभाग जसा परिणामकारक असतो तशीच लोकांची राजकीय उदासीनताही प्रभावी आणि परिणामकारक असते. राजकीय प्रक्रियेवर लोकांच्या राजकीय उदासीनतेचा अनकूल, प्रतिकूल परिणाम होत असतो. म्हणूनच आधुनिक काळातील राजकीय विश्लेषणात लोकांचा राजकीय सहभाग आणि लोकांची राजकीय उदासीनता यांच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

राजकीय उदासीनता म्हणजे काय? किंवा व्याख्या (राजकीय उदासीनता म्हणजे राजकीय गोष्टीबद्दल स्वारस्य नसणे होय.) याचा अर्थ असा की, (जर एखाद्या व्यक्तीला देशातील राजकीय व्यवस्था कोणती आहे, राज्यकारभार कसा चालतो, राज्यकारभार चांगला आहे की, वाईट आहे, देशातील राजकीय पक्ष कोणते आहेत, किती आहेत, त्यांची राजकीय विचारसरणी कोणती आहे, त्यांचे राजकारण कसे चालते, तसेच राजकीय पक्षांचे नेतृत्व कोणाकडे आहे आणि ते कसे आहे. राजकीय निवडणुकांची प्रक्रिया कोणती असते, उमेदवार कसे निश्चित केले जातात, निवडणूक प्रचार कसा केला जातो आणि अखेर मतदार मतदान कोणाला व कसे आणि का करतात किंवा मतदान का करत नाहीत. देशातील विनिमंडळ कोणत्या पक्षाचे आहे, त्याची ध्येय-धोरणे कोणती आहेत, इत्यादी प्रश्नाबद्दल विचार करण्यास किंवा त्याबाबत कोणतीही कृती करण्यात रस नसतो किंवा कोणत्याही प्रकारचे स्वारस्य नसते तेव्हा त्या व्यक्तीमध्ये राजकीय उदासीनता असते असे म्हटले जाते.)

प्रश्न ११२

राजकीय उदासीनतेचे प्रमाण व्यक्ती - व्यक्तीत कमी-अधिक असू शकते, तसेच एखादी व्यक्ती काही बाबतीत उदासीन तर काही बाबतीत उत्साही किंवा स्वारस्य असणारी असू शकते. तसेच एखादी व्यक्ती काही वेळा किंवा काही प्रसंगी उदासीन तर काही वेळा आणि काही प्रसंगी उत्साही मुद्दा असू शकते. एखाद्या व्यक्तीचा राजकीय सहभागातील उत्साह किंवा राजकीय उदासीनता ही तिचा वैयक्तिक अनुभव आणि इतर अनेक घटकांवर अवलंबून असते. म्हणूनच राजकीय उदासीनतेचे प्रमाण सतत बदलत असते. राजकीय उदासीनतेचा संबंध राजकीय अंधश्रद्धापणा राजकीय अलगत्व आणि प्रमाणक हीनता असतो असे राश व अल्थाफ यांनी म्हटले आहे. राजकीय अंधश्रद्धापणा म्हणजे राजकारणातील व्यक्तीबद्दल राजकीय नेत्याबद्दल, राजकीय पक्षाबद्दल आणि एकंदरच राजकारण व राज्यकारभार बद्दल शंका घेणे. हे सर्व घाणेरडे किंवा वाईट आहे असे म्हणणे व त्यापासून दूर राहणे म्हणजे वाढत्या शिक्षणाबरोबर आणि वाढत्या संपत्तीबरोबर किंवा दारिद्र्य नसल्यास राजकीय

प्रश्न ११३

अंधश्रद्धा कमी होते असे मत रॉबर्ट अग्नर याने मांडले आहे. राजकीय अलगत्व म्हणजे देशाचे राजकारण आणि देशाचा राज्यकारभार आपल्यासाठी नसून दुसऱ्यासाठी व दुसऱ्याकडून आणि वारं पद्धतीने चालविला जातो अशा प्रकारची भावना असणे होय. असे मत रॉबर्ट लेन ने मांडले आहे. राजकीय अलगत्वाची, वैयक्तिक किंवा सामूहिकही असू शकते. अर्थात राजकीय अलगत्व हे सामूहिक किंवा एखाद्या गटाचे असेल तर अधिक प्रभावी ठरत असते. राजकीय अलीगत्वाची भावना असलेल्या गटामध्ये भारतातील अतिरेकी हिंदुत्ववादी, अतिरेकी मुस्लिमवादी, तसेच अतिरेकी नक्षलवादी गट उल्लेख करता येईल. राजकीय अलगत्वाची भावना तीव्र विरोधाची किंवा संघर्षात्मक आणि हिंसात्मक स्वरूपाची असू शकते. त्यातून राजकीय व्यवस्थेत क्रांती होण्याची शक्यताही असते. प्रमाणक हीन म्हणजे अधिकारी लोक आपल्या वागणुकीची दखल घेत नाही अशा भावनेने स्वतःच्या ध्येयाकडे किंवा वागणुकीच्या मूल्यांवरील किंवा नियमनावरील व्यक्तीची श्रद्धाच कमी होणे किंवा नष्ट होणे होय. प्रमाणकहीनतेचा परिणाम दुहेरी होऊ शकतो. अशा प्रकारच्या भावनेमुळे व्यक्ती एक निष्क्रिय बनते किंवा आग्रही आणि अरेरावी बनते. त्याचा परिणाम व्यक्तीच्या राजकीय सहभाग किंवा राजकीय उदासीनतेवर होत असतो.

राजकीय उदासीनतेची कारणे - राजकीय उदासीनतेची कारणमिमांसा करताना राजकीय उदासीनतेचा व्यापक अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे. मतदान न करणे एवढ्याच अर्थ राजकीय उदासीनतेच्या कल्पनेत असत नाही. तर रुश आणि अल्थाफ यांनी म्हटल्याप्रमाणे. एकंदर राजकारणाविषयी रस नसणे किंवा सर्वसाधारण किंवा विशिष्ट राजकीय व्यक्ती, राजकीय प्रकृत्या इत्यादी बाबतीत रस नसणे म्हणजे राजकीय उदासीनता होय. राजकीय उदासीनता ही एक प्रकारची मानसिक अवस्था किंवा स्थिती आहे. आणि अशा अवस्थेत माणसाला स्वतःच्या देशात राजकारणाबाबत किंवा इतर देशातील राजकारणाबाबत कोणतेही स्वारस्य असत नाही. राजकीय उदासीनता असलेली व्यक्ती राजकीय प्रश्नासंबंधी किंवा राजकीय घटनाबाबत चालू असलेल्या काही भाग घेत नाही. त्यासंबंधी कोणाशीही चर्चा करत नाही. राजकीय उदासीनता केव्हा आणि कशी निर्माण होते हे सांगणे कठीण आहे. कारण राजकीय उदासीनतेची अनेक कारणे आहेत. कोणत्याही एका कारणामुळे राजकीय उदासीनता निर्माण होते हे सांगणे कठीण आहे.

राजकीय उदासीनता आधुनिक राजकीय व्यवस्थांचे वैशिष्ट्य आहे असेही म्हणता येत नाही कारण प्राचीन काळातील ग्रीक नगर राज्यातील राजकीय व्यवस्थांमध्ये तसेच इतर देशातील राजकीय पद्धतींमध्येही राजकीय उदासीनता प्रचलित होती. प्राचीन काळात आणि आधुनिक काळात लोकशाहीचा विकास होण्यापूर्वीच्या काळात एकंदर लोकसंख्येपैकी स्त्रियांना, गुलामांना आणि राज्यातील परकीय लोकांना राज्यकारभारात सहभागी होण्याचे (मतदानाचे) अधिकारच नव्हते त्यामुळे हे सर्व लोक राजकारणाविषयी आणि राज्यकारभारासंबंधी उदासीनच होते. आधुनिक काळात लोकशाही शासन पद्धतीतच नव्हे तर सर्वकष आणि हुकूमशाही व्यवस्थेतही सार्वत्रिक प्रौढ मतदान अधिकार आणि इतर अनेक प्रकारचे राजकीय अधिकार मान्य करण्यात आले आहेत. आधुनिक लोकशाहीतही एकंदर लोकसंख्येच्या आणि मतदार संख्येच्या केवळ २५ ते ३० टक्के लोक खऱ्या अर्थाने राजकारणात आणि राज्यकारभारात क्रियाशील असतात. त्यामुळे राजकीय उदासीनतेची कारणे कोणती आहेत आणि ती कशी कमी करता येतील हे प्रश्न महत्त्वाचे आहेत.

राजकीय उदासीनतेची कारणे सांगताना मॉरिस रिन्सवर्गने पुढील तीन कारणे स्पष्ट केलेली आहेत.

(१) राजकीय कृतीच्या परिणामांची भीती (२) राजकीय कृतीची निष्फळता (३) राजकीय सहभाग कुरण्यास प्रोत्साहनाचा अभाव.

७) राजकीय उदासीनतेची इतरही काही कारणे सांगता येतात. उदा. (१) शासकीय कृतीपासून धोका पोहोचण्याची शक्यता असते. (२) मित्र गमावण्याची शक्यता वाटते.

(३) शेजारी गमावण्याची व तो शत्रू होण्याची शक्यता वाटते. (४) वैवाहिक संबंधात दुरावा निर्माण होण्याची शक्यता (५) आपल्या गटातील स्थान धोक्यात येण्याची शक्यता. (६) व्यावसायिक फायदे किंवा नफा किंवा गिऱ्हाईक गमावण्याची शक्यता (७) स्वतःची प्रतिष्ठा गमावण्याची शक्यता (८) वैयक्तिक अपात्रता किंवा अकार्यक्षमता (९) शासनातील राजकीय पदावरील व्यक्तीचे आणि अधिकार्यांचे दुर्लक्ष (१०) राजकीय व्यक्तीबद्दलचे पूर्वाग्रह (११) राजकीय जीवनातील आदर्श आणि राजकीय वस्तुस्थिती यातील फरक. (१२) अस्तित्वात असलेल्या राजकीय व्यवस्थेवर व सामाजिक व्यवस्थेवर लोकांचा विश्वास असणे. (१३) सामाजिक व राजकीय बदल करण्याची अपेक्षा नसणे (१४) राजकीय क्षेत्रात भाग घेणे, कार्य करणे ही स्त्रियांची भूमिका नाही असे त्यांची भावना झालेली असते म्हणून त्या राजकारणाबाबत उदासीन असतात.

रॉबर्ट डालने वेगळ्याच दृष्टिकोनातून राजकीय उदासीनतेची कारणमीमांसा केलेली आहे. त्याच्या मते, राजकीय उदासीनतेची पुढील कारणे असू शकतात. (१) राजकीय कार्याचे योग्य ते मूल्यमापन होत नाही, आणि त्याचा मोबदलाही पुरेसा मिळत नाही, अशी लोकांची भावना झालेली असते म्हणून बरेच लोक राजकारणात सहभागी होत नाहीत आणि राजकारणाबाबत उदासीन असतात. राजकारणात इतर व्यवसायापेक्षा अधिक धोका आणि अनिश्चितता असते. तसेच दररोजचा बराच वेळही खर्च करावा लागतो. त्यामुळे कौटुंबिक जीवनाचा आनंद उपभोगता येत नाही. अशा कारणामुळेही लोक राजकारणाच्या बाबत उदासीन असतात, असेही मत रॉबर्ट डालने मांडले आहे. राजकारणात आपण स्वतः सहभागी नाही झालो तरी आपल्याला अपेक्षित बदल हे होत असतात. त्यामुळेही काही लोकांत राजकीय उदासीनता असते असाही विचार रॉबर्ट डालने मांडला आहे.

✓ एस्. एम. लिप्सेट यानेही लोकांच्या राजकारणातील असहभागाबद्दलची आणि उदासीनतेबद्दलची काही कारणे सांगितलेली आहेत. उदा. काही व्यक्ती मुळातच दुसऱ्याच्या विचाराबद्दल असहिष्णु असतात. तसेच काही स्वतःला कमी लेखणाऱ्या असतात. काहीना राजकीय गोष्टींचे पुरेसे ज्ञान, माहिती नसते. त्यामुळे त्यांच्यात स्वतःबद्दल आत्मविश्वास नसतो आणि ते राजकारणाबाबत उदासीन राहतात. काही व्यक्ती आपल्या व्यावसायिक मर्यादांमुळे किंवा कारणामुळे तर काही व्यक्ती आपल्या आर्थिक असुरक्षिततेच्या कारणामुळे राजकारणाबाबत उदासीन असतात. असेही मत लिप्सेटने मांडले आहे.

७) राजकीय उदासीनतेचे परिणाम - राजकीय उदासीनतेचे एकंदर राजकारणावर आणि राज्यकारभारावर गंभीर स्वरूपाचे परिणाम होत असतात राजकीय उदासीनतेमुळे लोकांची लोकशाहीवरील निष्ठा कमी होते. किंवा नष्टच होते. लोकशाहीत एकूण लोकसंख्येपैकी जास्तीत जास्त लोकांचा सहभाग अपेक्षित असतो. परंतु राजकीय उदासीनतेमुळे बरेच लोक राजकारणात आणि राज्यकारभारात सहभागीच होत नाहीत आणि राज्यघटनेने व कायद्याने दिलेल्या अधिकारांचा वापर करीत नाही. परिणामतः लोकशाहीत ही निवडून आलेले सरकार खऱ्या अर्थाने जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारे असत नाही. लोकशाही शासनालाही एखाद्या अल्पजन सत्तेचे स्वरूप प्राप्त होते.